

FORTIDEN FOR TIDEN

GENBRUGSKULTUR OG KULTURGENBRUGT DAG

REDIGERET AF ELLEN BRAAE OG MARIA FABRICIUS HANSEN

Den historiske bygnings væren på liv og død

Artiklen beskæftiger sig med begrebet 'historisk arkitektur' som 'levende arkitektur', der metaforisk kan opfattes som en slags væsener, der fødes, lever og dør. Denne innovative inspiration åbner for en supplerende og mere nuanceret forståelse og vurdering af en historisk bygnings karakteristika. Heraf følger også udviklingen af mere relevante og præcise metoder til bygningens behandling og fortsatte eksistens. Indgreb, der respekterer bygningens egen oplevelsesrige fortælling, akkumuleret i dens korpus gennem et langt historisk forløb.

'Historisk' arkitektur

Tankegangen tager udgangspunkt i det almindeligt anvendte udtryk 'historisk', som uden større refleksion bruges af os alle. I vor gængse brug af termen ligger implicit, at bygningen er gammel, har særlig værdi på grund af alder, stil, udsmykning, måske en beromt persons bolig eller ramme om en særlig begivenhed. Fælles for disse begrundelser er, at bygningen fikses til en bestemt situation eller begrænset tidsperiode som dokumentation for dens bevaringsværdi. Man identificerer derved bygningens historie med en bestemt tid. Og ser ensidigt bort fra, at historie og dermed udtrykket 'historisk' netop knytter sig til fortløbende tid, hvor bygninger 'lever' et historisk liv, hvilket jeg her billedligt tillader mig at sidestille med en slags levende væsener, for eksempel mennesker. Inden vi går nærmere ind herpå, vil vi gøre en lille øvelse:

Vi kalder to væsentligt forskellige,

men sande 'historiske væsener' frem: Karen Blixen og Koldinghus, og rejser spørgsmålene: hvem/hvad er Karen Blixen? Og hvem/hvad er Koldinghus?

Svaret er, at Karen Blixen både er den 17-årige Karen Dinesen og den 77-årige Karen Blixen-Finecke, inklusive alle de andre Karen'er indimellem. Tilsvarende er Koldinghus både resterne af den gotiske 1400-tals borg, de to renæssancevarianter Chr. III's og Chr. IV's slotte fra 1500- og 1600-tallet, Fr. IV's barokslot fra 1700-tallet samt 1800-tallets ruin og den bygning vi har i dag fra 1900-tallet. Ingen vil næppe insistere på kun at identificere Karen Blixen og Koldinghus med deres 'opriindelige skikkelser', som de var på genesis-tidspunktet, da de blev født/skabt. Ingen kan heller næppe forestille sig Karen Blixen restaureret tilbage til hendes 17-årige skikkelse, stadig med det karakteristiske væsensindhold, som hele livet gav hende. De har hver for sig og på egen vis levet et historisk liv, som oven i købet har været særdeles indholdsrigt og spændende og til glæde for os andre. De har altså 'levet'. Nogen vil måske påpege, at Karen Blixen har levet et rigtigt, underforstået biologisk, liv, og at dette ikke gælder Koldinghus, som kun har 'eksisteret'. Det er naturligvis rigtigt, men forskellen er måske ikke så stor. At leve indebærer

T.v. Forfatteren Karen Blixen. Et begivenhedsrigt liv har præget dette ansigt. Foto: Peter Beard 1962. Karen Blixen Museet.

T.h. Koldinghus. Parti af østfacaden. Facader og murværk bærer utallige vidnesbyrd om slottets liv og historie.

livsytringer, forandringer, udvikling. At eksistere kan klares i en respirator. For biologiske æg- og sædcellers vedkommende i dybfrost, hvor eksistensen er kontrolleret, konstant og kedelig. Ligesom adskillige fredede og restaurerede 'historiske' huse i dag fremtræder 'stivfrosne', ude af trit med tilværelsen.

Jeg har tilladt mig sammenstillingen af Koldinghus og Karen Blixen, fordi de begge er historiske 'væsener', som jeg har oplevet og stadig er meget optaget af. Begge var markant mærket af livet. Koldinghus af sine brugere: regenter, hof og soldater. Karen Blixen af sine bosteder: Afrika og Rungstedlund. Begge frembar de alderens smukkeste historiske slid og rynker.

Man kommer ikke uden om, at i sådanne tilfælde har mennesker og bygninger påvirket hinanden stærkt gennem hele livet. Så stærkt at man kan tale om et symbiotisk samliv. Og at den historiske bygning i sit livsforløb kan sidestilles med et levende væsen. Et forhold der stort set karakteriserer alle bygninger, hvis de stadig er historisk autentiske. På den baggrund kan opstilles følgende tese:

Bygninger er som levende væsener. De fødes, bliver syge, kureres, ældes og dør. Fra ungdoms friskhed gennem livets modning når de til alderdommens særlige skønhed. Bygningens historiske identitet er derfor ikke kun den, der blev dem givet ved fødslen af de arkitekter, kunstnere og håndværkere, der skabte dem, men dannes også af det efterfølgende livspåvirkninger, af forandringer og tilføjelser. Har deres liv været begivenhedsrigt, er det således en alvorlig sag at standse den historiske livsproces og ændre eller udslette de aftryk af menneskers aktivitet, som bygningen har modtaget i sit lange liv. Den almindelige trang til at føre et hus tilbage til fødselstidspunktet er et af restaureringsfagets allerstørste problemer. Under alle omstændigheder må enhver restaurator forholde sig til denne problemstilling.¹

Modsatrettede bevaringsholdninger

Med det 'historiske liv' in mente som supplerende kriterium for en 'historisk bygning' skal kort peges på to forskellige holdninger til bygningers bevaring, der kom frem i forbindelse med den store interesse for historisk arkitektur, der satte ind i Europa i sidste halvdel af 1800-tallet. Forskelle, som stadig præger bevaringsarbejdet.

Den ene holdning, *maksimalisme*, kraftige indgreb og tilbageføring, havde udspring i Frankrig, stærkt fremført af arkitekten E.E.Viollet-le-Duc (1814-1879). I restaureringsverdenen citeres han ofte for sentensen: »At restaurere et bygningsværk, det er ikke at vedligeholde det, reparere det eller genskabe det, det er at reetablere det i en fuldfærdig skikkelse, som måske aldrig har eksisteret på noget bestemt tidspunkt.«² Viollet-le-Duc udførte stilrestaureringer af mange af de største og mest kendte bygningsmonumenter i Frankrig.

Tilsvarende voldsomme restaureringer udvikledes også i andre europæiske lande. I England dominerede J.G. Scott (1811-1878) med restaurering af over 800 kirker og et utal af andre historiske bygninger og anlæg. I Sverige hed den store restaureringsarkitekt Helgo Zettervall (1831-1907). I Danmark var det kunsthistorikeren N.L. Høyen (1798-1870), der sammen med arkitekterne N.S. Nebelong (1806-1871) og H.B. Storck (1839-1922) var ansvarlig for sådanne, set med

vore øjne ulykkelige tilbageføringer. Ulykkelige, fordi indgrebene udslettede sporene af bygningens historiske liv – og dermed dens historiske *autenticitet* (troværdighed) og *narrativitet* (fortællerværdi). Kendte danske eksempler er Viborg Domkirke og Bjernede Rundkirke. Det er ikke mindre beklageligt, at det i alle lande primært gik ud over de største og fornemmeste bygværker.

Den anden holdning, *minimalisme*, nænsomme indgreb og beskyttende behandling, opstod i England som en modbevægelse, ledet af forfatteren John Ruskin (1819-1900) og arkitekten William Morris (1834-1896).

Den norske rigsantikvar Stephan Tschudi-Madsen giver i sin bog med den sigende titel *Restoration and Anti-Restoration* (1976) en fremragende beskrivelse af de to modsat rettede opfattelser bl.a. med henvisning til følgende malende citat af John Ruskin: »Den (restaurering) er ensbetydende med den mest fuldkomne odelæggelse, der kan overgå en bygning...«.³ Og et citat af Morris om St. Albans Cathedral: »De truer nu med at tage livet ud af disse allernådigste fragmenter ved restaurering.«⁴

I 1982 fremkom den internationalt kendte engelske professor og specialist arkitekt Bernard M. Feilden med sit digre værk *Conservation of Historic Buildings*,⁵ hvori han detaljeret og omhyggeligt angiver anderledes nænsomme vejledninger og metoder indenfor fagområdet.

I Skandinavien var man helt op i 1900-tallets midte stadig påvirket af de hårde stilrestaureringer. Men visse arkitekter var kritiske. Den danske professor Mogens Koch peger ironisk i en artikel »Restaurering« (1938) på paradokset det nyrestaurerede Ørnetæppe i Sankt Knuds Kirke: »Det er glimrende lykkedes, det er overhovedet ikke til at se, at det har ligget i Kisten fra 1101.«⁶ Som et vigtigt bidrag fra de seneste år skal peges på finnen dr. Jukka Jukilehtos disputats *History of Architectural Conservation* (1986) med følgende citat:

Teorien i bevaring/restaurering skal ikke opfattes som en statisk stillestående ærefrygtig betragtning af en bygning, men snarere forstås som en dynamisk, kritisk proces med undersøgelser og vurderinger, som medregner de historiske detaljer i hver bygningens historiske dele, dens kulturelle værdier, dens særlige relation til dens historiske livsløb og dens livsbetingelser i tilknytning til tidens sociale og økonomiske sammenhæng.⁷

Château Pierrefonds som ruin i 1855 III. Fra Viollet-le-Duc *Restaurering* p. 50.

Château Pierrefonds efter restaurering af Viollet-le-Duc 1870. Fra samme, p. 51.

Situationen i dag i Danmark

I skriftet *Dansk bygningsrestaurerings historie - en indføring* (1983) beskriver mag.art. Michael Ottosen den uklare situation i Danmark, præget af forskellige principper: *maksimeringsprincippet, ækvivalensprincippet, status quo-princippet, minimeringsprincippet, romantisk restaurering, historisk-videnskabelig restaurering, arkitektonisk-kunstnerisk restaurering, æstetisk-kritisk restaurering*.⁸ Som ordene antyder, findes der mange forskellige holdninger, med maksimeringsprincippet og minimeringsprincippet på fløjene. Karakteristisk for mange holdninger er, at de baseres mere eller mindre på subjektive forestillinger. Eneste fælles objektive kriterium ligger i benævnelsen 'historisk'. Hvilket burde opfattes som et procesforløb, hvor bygningen bliver historisk over tid, og status quo-situationen for restaurering assimileres i bygningens fremtidige eksistens, der er betinget af fortsat brug. Det er denne vigtige basale problematik, der er fremme i dagens Danmark, men som fik sin introduktion i Venezia for 50 år siden.

Som et dansk modstykke til Viollet-le-Ducs Château Pierrefonds, kan vi se på genopbygningen af Koldinghus 1972-1992, hvor status quo-princippet med reversibilitetsmetoden er grundlaget for øst- og vestfløjens genopbygning.

I øvrigt fremviser Koldinghus også eksempler på andre arkitekters restaureringer, f.eks. arkitekt Viggo Norns anvendelse af beton til spindeltrapper og lofter, som ikke er reversible. Norns maksimalistiske genopbygning af Kæmpetårnet er umiskendeligt baseret på rekonstruktion.

Venezia-Charteret

I 1964 afholdtes i Venezia en international kongres om restaurering, som jeg deltog i. Den udmundede i et berømt charter,⁹ hvis indhold lægger klar afstand til de foregående 100 års restaureringer med omfattende tilbageføringer og tvivlsomme rekonstruktioner. Eksempelvis kan citeres:

Fra art. 11: Tilføjelser af værdi - fra hvilken som helst epoke - til en historisk bygning bør respekteres, idet enhed - hvad stilen angår - ikke er noget mål at stræbe efter under en restaurering.

Fra art. 5: Bevaring af historiske mindesmærker lettes ofte ved anvendelsen af dem til samfundsmæssigt nyttige formål.

Fra art. 9: Restaurering er en fremgangsmåde, som bør have karakter af kun at blive benyttet som en undtagelse.

T.v. Koldinghus ruin, set fra sydøst.

T.h. Koldinghus' genopbyggede syd- og østfløj 1972-1992.

De middelalderlige kirker

Det er tankevækkende, at bygninger lever længere end mennesker. Nogle endog meget længere, som vore middelalderlige kirker i 800-900 år, og stadig i funktion til samme brug. Det er klart, at disse bygninger, som jeg fristes til at sammenligne med levende væsner, ville kunne berette om mange spændende forhold og begivenheder, dersom de kunne tale. Det kan de på deres egen måde. Kender man deres alfabet og sprog, som kan læses, kan man i deres murværk, tommer, inventar og kunst læse om deres lange liv og hændelser. Tilsvarende gælder også andre senere bygninger.

Vi har i Danmark ca. 2000 fremragende eksempler på denne livsvigtige historiske proces. Vore ældste kirker skabtes i middelalderens første 300-400 år, men blev i de efterfølgende 600-700 år gang på gang ændret, ombygget, tilbygget i småt og stort, tilpasset skiftende liturgiske udfoldelser, arkitektoniske stilsift, nye inventarer og billedkunstneriske udsmykninger. Og netop pga. disse fornyelser har de overlevet til i dag. Ingen andre bygninger kommer tilnærmelsesvis på højde med dem. De besidder stadig en større eller mindre portion *originalsubstans*, udstråler stor *autenticitet*, er fremstået med endog meget skiftende *identiteter* og besidder spændende *narrativitet*.

De fire nøgler

De ovenfor fremhævede begreber benævner jeg *nøgler*, fordi de kan åbne for en klarere og mere nuanceret forståelse for karakteren af en historisk bygning. Nøglerne er objektive og skærper opfattelsen af det konkrete, som bygningen i sig selv peger på, og ikke kun det, betragteren *synes* er det historiske. Hvis man stillede en arkitekt, arkæolog, historiker, politiker, turist, præst, embedsmand i Kulturarvsstyrelsen op over for samme gamle kirke, ville de nok betragte samme bygning, men de vil ikke opfatte den ens, ikke se den ens, måske ikke indse behovet for at iagttage mere præcist, men være tilfreds med at nøjes med at *synes*.

Maria Magdalene Kirke. Eksempel på en bygnings lange liv fra middelalderen til i dag. Kirkens bygningspartier og inventar er fra forskellige historiske perioder, der repræsenterer hver sin genbrugsfase. Herved har kirken kunnet fungere til samme formål gennem 900 år til i dag. Foto: 1968.

Endvidere appellerer noglerne til større forståelse, fordybelse og respekt. Det er f.eks. uopretteligt at fjerne *original substans*, og det kan være katastrofalt for bygningens ægthed. Ligesom det skaber usikkerhed om bygningen som historisk væsen at odelægge *autenticiteten*. Og det er dræbende for oplevelsen at umuliggøre *narrativiteten*.

Jeg har i tidligere skrifter omtalt disse nogler.¹⁰ Men eftersom de undertiden er blevet mistolket eller rodet sammen, skal jeg klargøre dem nøjere her.

1. *Originalitet (oprindelighed)* defineres som den grad af ægthed, som bygningen besidder på et givet tidspunkt i sit procesforløb, vurderet i forhold til dens *genesistilstand*, tidspunktet, da den blev skabt, den eneste gang den var 100 procent original.

Originaliteten knytter sig udelukkende til den substans, dvs. de materialer, som bygningen bestod af, da den blev skabt. Denne originalsubstans er altid *in situ* (på sin oprindelige plads). Originalsubstans *in situ* er det eneste, der kan dokumentere den originale bygnings fortsatte tilstedeværelse og oprindelighed. Er den flyttet bevidner den ikke originalitet, heller ikke hvis den flyttes tilbage eller erstattes af en reproduktion. Originalsubstansens omfang og mængde bliver med tiden uvægerligt mindre pga. brug, slid, vedligeholdelse, fornyelse, restaurering o.l. Det er derfor vigtigt at bevare denne substans optimalt for at sikre bygningens originalitet og ægthed. Senere arkitektonisk væsentlige tilbygninger eller ombygninger besidder hver deres egen originalsubstans.

T.v. Nørretorv 11, Hjørring. Fredet bygning, opført 1854 som bolig for to familier. Her ses huset som det fremstod i 1972, 100 procent originalt i eksterior og interior.

T.h. Nørretorv 11. Her som nyopført reproduktion efter nedrivning af førnævnte hus, hvis tilstand fandtes for ringe. Huset her er uoriginalt og uden autenticitet. Paradoksalt er fredningen opretholdt. Man kan spørge om det gælder det originale gamle hus, som ikke eksisterer – eller det nye uoriginale? Foto: Ole Brøndum, 2005

2. Autenticitet (troværdighed) defineres som den ægthed og gyldighed, hvormed bygningen fremtræder. Og som fremgår af dens strukturer, detaljer og overflader, der dokumenterer hinanden i en lang samholdende kontinuitet og således sammen logisk beretter og bekræfter bygningens historie og kontinuerte procesforløb.

Autenticiteten knytter sig specielt til bygningens synlige arkitekturdele, detaljer, overflader, bygningsarkæologiske spor etc. Man bør derfor være opmærksom på ikke uden videre at fjerne 'historisk slid', slidte stengulve, pudsoverflader, teglfacaders og tegltages patinerede flader og farvenuancer, metallers patinerings, strukturer af flere gamle malinglag m.m. Sådanne detaljer har, ikke mindst med deres indbyrdes relationer, betydning for opfattelsen af og troen på bygningens alder og historiske værdi. Gamle huse kan blive sat så perfekt i stand, at man ikke tror, de er gamle, men kun rekonstruktioner.

T.v. Holmens Kirke i København fremstod i 1989 stadig med interessante, poetisk slidte facader, der på smukkeste måde forlenede bygningen med historisk autenticitet, bekræftet af tidernes patina, vejrbitte slid og nødvendige reparationer.

T.h. I 1989 fik Holmens Kirke en ny overfladebehandling, som skulle give kirken dens oprindelige renæssancekarakter. Facadernes indtil da nuancerige historiske overflader dækkedes af en kunstlet bemaling i stift mønster og kedelig farveholdning. Som dukkestuetapet breder den sig ud over hele bygningen, og frarøver den sin historiske fremtoning som gammel, vis og værdig. Foto: Mogens Hansen.

3. Identitet (fremtoning, eng. appearance) defineres som det udseende, den fremtoning og personlige karakter, bygningen på et bestemt tidspunkt i sit historiske procesforløb har erhvervet sig og dermed udstråler.

En bygning har altid en identitet. En historisk bygning, der går langt tilbage, vil sandsynligvis have skiftet identitet flere gange, forårsaget af nye ejere, ændret brug eller andre hændelser. Identiteten kan fortsat ændre sig, ikke mindst ved nye og væsentlig anderledes genbrug, der implicit har været betingende for bygningens overlevelse.

Identiteten er arkitektens store ansvar og melder sig, hvad enten han forsøger at være anonym eller træder frem med nye tilføjelser. Det er også her, man oplever indflydelsesrige politikere, rådsmedlemmer, smagsdommere og mange andre menneskers mening komme frem på godt og ondt. Mens de f.eks. ikke kerer sig særlig meget om den vigtige originalitetssubstans.

T.v. Højgade 3, Haderslev. Huset, som har haft tre markante identiteter, ses her med sin identitet nr. 2. Oprindeligt opførtes det 1795 som bindingsværkshus. I 1800-tallets midte ændredes det til et senklassicistisk hus med smukke karakteristiske detaljer og to interessante støbejernsprodrede udstillingsvinduer. Den fine facades spinkle rytme blev elegant tilpasset det underliggende bindingsværk. Foto: 1973.

T.h. Højgade 3. 1976 fik huset sin tredje identitet. Den klassicistiske facade måtte vige for en jævn kedelig rekonstruktion af det oprindelige bindingsværkshus, og kun med få originale dele intakt. Her mistede byen et spændende vidnesbyrd om en historisk opblomstringstid. Foto: 1976.

4. Narrativitet (fortælleverdi) defineres som den fortælleevne, bygningen besidder og har erhvervet gennem livet, og som kommer frem ved bevarede historiske helheder, bygningsdele, bygningsarkæologiske spor, detaljer og rester fra tidligere perioder og hændelser. Bygningen selv er den mest direkte og originale kilde til bygningens historie.

Narrativitet kunne også udtrykkes som bygningens fortælleverdi eller læselighed: det bygningen selv fortæller, eller det man kan læse af bygningen. Som sådan er narrativitet baseret på de samme bygningsdele og detaljer som autenticitet. Terminologien, hvor bygningen bliver 'fortælleren' eller er 'bogen', aktiverer læseren til selv at arbejde aktivt med stoffet og derved blive engageret i en historisk bygnings liv og væsen.

Evaluering efter indgreb

Kvaliteten af en restaurering eller andet bevaringsindgreb kan afprøves ved at checke hver enkelt nogle efter arbejdets afslutning. Man får da et billede af, hvor meget der er mistet af det historiske indhold. Er *originalsubstansen* reduceret? I bekræftende fald hvor og hvor meget? Er *autenticiteten* svækket? Hvordan og i hvilken grad? Er *narrativiteten* formindsket? Fortæller bygningen samme historie som før? *Identiteten* kan næppe helt undgå ændringer, når overflader og synlige bygningsdele behandles. Den påvirkes også af nye tilføjelser.

Koldinghus, parti fra det sydvestre hjørne. Forskelligt murværk fortæller om: gotik, renaissance, barok og nutid. Granitkvadrene er fra nedrevne romanske landsbykirker, her genbrugt som sokkel under reformationskongen Chr. III's to nye fløje. Koldinghus besidder i dag stor fortælleverdi. Foto: 1994.

Sønderborg Slot. Parti af sydfacaden. Murværket er overalt afrenset og fuget om. Århundreders fortælleverdi er fjernet for al tid. Historisk har Sønderborg Slot og Koldinghus haft meget til fælles: samme arkitekturperioder, samme kgl. brugere, omfattende krigsødelæggelser, og i nyere tid store, men meget forskellige restaureringer. Sønderborg Slot ud fra maksimeringsprincippet (arkitekt Peter Koch). Koldinghus ud fra status quo-minimalisme med reversible tilføjelser. (Inger og Johannes Exner). Foto: 1974.

Reversibilitet – et nyttigt begreb

Som det fremgår af det hidtil skrevne, er fagområdet behæftet med betydelige uoverensstemmelser og uklarheder. Dette smitter naturligvis af på fagudøvernes holdninger og resultater. Nogle udviser stor sikkerhed, andre føler sig mere usikre. Jeg selv bekender mig til de sidste. Men handlingslammelse kan også være problematisk. Især hvis det gælder bygningens overlevelse. Her kommer begrebet *reversibilitet* ind som en karakteristik for visse skånsomme indgreb.

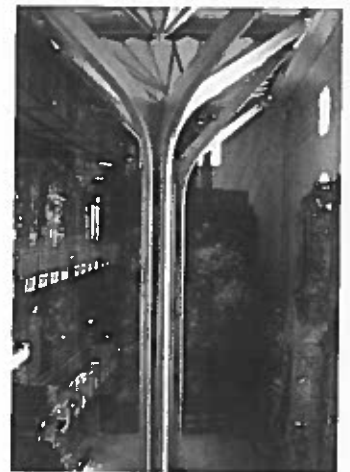
Ved reversibilitet forstås den fysiske form, et indgreb udføres med, som muliggør, at det kan fjernes senere uden at have skadet bygningen, der herefter fremtræder lige så intakt som før indgrebet.

Reversible indgreb har flere fordele. De berører en historisk bygning fysisk mindst muligt, fjerner mindst originalsubstans, og gør det lettere at skelne mellem gammelt og nyt. De er definerbare i omfang og økonomi, og de er arkitektonisk udfordrende.

Indgreb og terminologi

Ligesom en læge undersøger sin patient i relation til dennes alder og hidtidige liv, stiller diagnose og fremkommer med forslag til behandling med sigte på patientens fremtid, bør også en bygnings behandling formuleres præcist på basis af behandlerens undersøgelser og faglige indsigt i det liv, bygningen hidtil har haft, og som det gerne skulle have i fremtiden. Nøglerne kan her bidrage til at afklare og præcisere de faktorer, som indgår i det komplekse, måske usikre eller subjektive projekt- og beslutningsgrundlag, der foreligger, før der træffes beslutning om det rette indgreb.

Eftersom der er relation mellem defektens art og behandlingens kategori, er det vigtigt at formulere indgrebene præcist og forståeligt. Desværre må vi i dag spørge, om vi i Danmark og i vort faglige fællesskab med udlandet forstår det samme, når vi taler om 'historisk' arkitektur og dens *konservering, restaurering, renovering, konsolidering, konvertering etc.*? Vort danske ord *restaurering* opfattes her i landet sædvanligvis som en akademisk, overordnet fagdisciplin, der indeholder et blandet register af undersøgelser, håndværk, byggeteknik, konservering m.m., hvormed man underkaster en historisk bygning en større istandsættelse, der mere eller mindre bevidst sigter på *tilbageføring til oprindelig skikkelse*.

T.v. Koldinghus som åben ruin. Foto: 1972.

T.h. Koldinghus, lukning og beskyttelse udført som en reversibel konstruktion, der lader ruinen urørt og intakt. Foto: 1993.

Det er bemærkelsesværdigt, at den danske hoveddisciplin *restauration* i England ikke hedder *restoration* men *conservation* (bevaring), som omfatter flere forskellige slags indgreb, heriblandt *restoration*. Bernard M. Feilden opstiller syv forskellige typer indgreb, der optræder i forbindelse med bygningers forskellige tilstande og dertil hørende behandling.¹¹ Efterfølgende er indgrebene opstillet i Feildens skalaorden begyndende med de svageste indgreb og sluttende med de kraftigste. Begreberne indgår i forfaldskurven. Opstillingen er i engelske termer, efterfulgt af danske:

<i>Conservation:</i>	Bygningspleje:	omfatter:
1. <i>Prevention</i>	Forebyggelse	forhånds beskyttelse
2. <i>Preservation</i>	Beskyttelse	reparation
3. <i>Consolidation</i>	Konsolidering	sikring af struktur og stof
4. <i>Restoration</i>	Restaurering	tilbageføring til oprindelig skikkelse
5. <i>Rehabilitation</i>	Rehabilitering	rehabilitering, genopretning
6. <i>Reproduction</i>	Genfremstilling	indplacering af kopi
7. <i>Reconstruction</i>	Rekonstruktion	udforelse af nøjagtig kopi

Opmærksomheden henledes på, at det engelske ord *restoration* her optræder som et underordnet indgreb under det overordnede *conservation*, som svarer til *Baupflege* i Tyskland, *restauration* i Frankrig og *restauro* i Italien. I Sverige taler man om *byggnadsvård*, i Norge *miljøvern*. I Danmark kunne vi passende kalde det *bygningspleje*. Men bedst ville det være at finde frem til en international terminologi, som entydigt og præcist dækker det, man taler om. I den medicinske fagverden hersker ingen tvivl. I alle lande ved man f.eks., at *dialyse* er en nyrebehandling. De medicinske termer er internationale, græsk og latin. Lignende entydig terminologi burde skabes indenfor det her omhandlede fagområde, som almindeligvis og upræcist kaldes *restaurering*, et udtryk, som kun burde opfattes som et ud af flere indgreb.

I praksis kan forskellige indgreb optræde i samme bygningspleje-projekt, f.eks.: rehabilitering af en tagkonstruktion, restaurering af et dorparti, rekonstruktion af en trappe, vedligeholdelse af en facade. Dette gælder såvel store som små projekter (jf. afsnittet helhed/detalje).

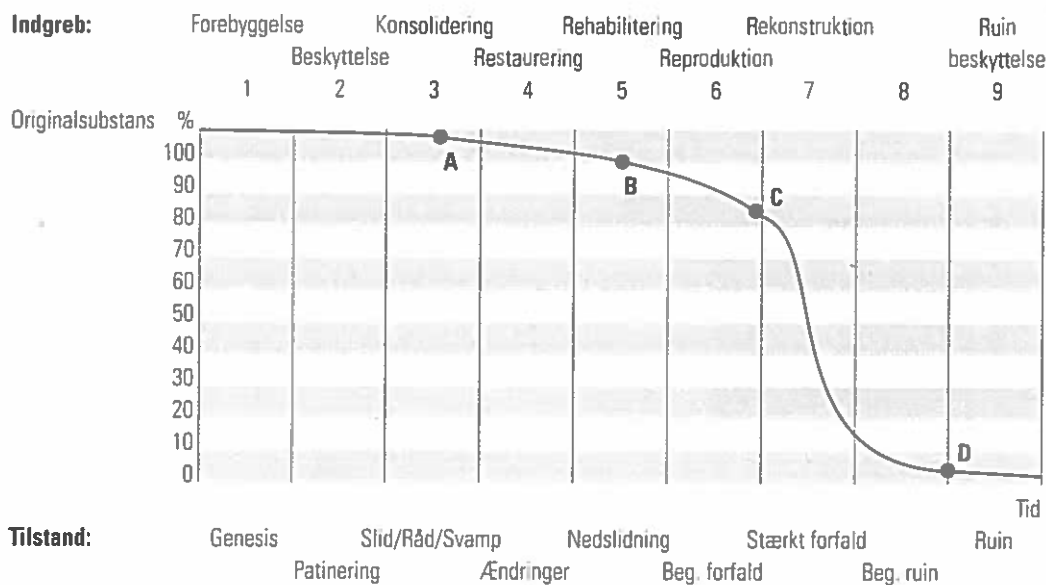
Procesforløbet: genesis – liv – forfald

Ligesom menneskets liv er en proces, der begynder med fødsel og ender med død, er bygningens eksistens også et procesforløb, hvor genesis, liv og død ikke kan adskilles, men er hinandens forudsætninger. Gennem en sådan ofte mere end hundredårig proces påvirkes bygningen. Den er kun 100 procent original ved *genesis*. Straks herefter begynder forfaldet. Forst synligt som *patina*. Efterhånden som *slid*, der afhjælpes med vedligeholdelse. På dette niveau befinder mange bygninger sig, og de kunne fortsætte sådan længe, hvis der ikke opstår alvorligere skader som råd og svamp.

der kræver reparationer, hvor visse dele må udskiftes helt. Nye beboere ønsker måske ændringer. Køkken ombygges. Bad moderniseres. Disse og andre større indgreb såsom mere åbne og lyse rumforløb, isolering af tag, vinduer og facader, kan berøre husets materiale- og farveholdning, så husets identitet påvirkes.

Er bygningen med tiden blevet brugsmæssigt umoderne, ufunktionel, og under stærk nedslidning, hvor rehabilitering eller genbrug ikke er mulig, truer forfald forude. Står bygningen tom og ubrugt hen, bliver tag og vinduer snart utætte, fugt trænger ind og træværket angribes alvorligt af råd og svamp. Denne situation er særdeles kritisk og afgørende for overlevelsen af bygningens originalsubstans. Sker der ikke en effektiv opretning, ofte med reproduktion af vigtige bygningsdele, vil forfaldet kulminere i og med, at tag og etageadskillelser styrter ned. Herefter går bygningen hurtigt over i ruinstadiet, som snart antager en statisk tilstand, hvor kun uorganiske dele, murværk og fundamenter er tilbage.

Ingen bygninger undgår påvirkninger. Alle befinder sig et sted mellem genesis og udslettelse. Dette kan illustreres grafisk ved en kurve, der begynder på genesis-tidspunktet, hvor bygningen er urørt og 100 procent original, men herefter bruges, slides og ældes, hvorved originalsubstansen desværre reduceres og identiteten påvirkes. Derfor er det vigtigt, at originaliteten, autenticiteten og narrativiteten forbliver optimal, så den fysiske proces kan opleves som bekræftelse på den historiske bygnings væren.

Johannes Exner: Bygningens forfaldskurve. Teoretisk illustration af en bygnings livsforløb fra genesis til død. Originalsubstansen mindskes i relation til tilstandens forringelse (nederst) med de dertil relaterede indgreb (øverst). Enhver bygning har sit individuelle forløb og egen kurve. De senere i artiklen beskrevne bygningers aktuelle position er plottet ind med: A: palæ, Amalienborg – B: villa, Århus – C: landhus, Thy – D: konsoller, Rundetårn.

Gennem historien sker af og til ekstremt voldsomme forfald forårsaget af naturkatastrofer, krige og brande – alle med lynhurtig udslettelse til følge. Den ellers bløde kontinuerede kurve slår da et brat knæk på et tilfældigt sted og falder lodret ned mod 0-substans. Som to nye eksempler på sådanne pludselige odelæggelser af gigantiske dimensioner kan nævnes terroren mod World Trade Center, New York 11.09.2001, og tsunamien i havområdet Sumatra/Ceylon, 26. 12.2004.

Sammenholdt med sådanne pludselige og meget synlige udslettelser bør man forstå, at lignende faktisk sker for de fleste bygninger, blot umærkeligt over lang tid. Ved disse successive indgreb undgås ikke, at bygningens originalsubstans berøres og reduceres. Udvikles dette fortsat, vil bygningen en skønne dag være totalt fornyet, og den har da mistet sin originalitet.

Helhed/detalje

En bygning er en helhed, der består af detaljer. Det kan der laves remser over som denne: hvidtekalken er en detalje af pudsens – pudsens en detalje af facaden – facaden af huset – huset af gaden – gaden af karréen – karréen af byen – byen af landskabet – landskabet af landet. Det vil sige samme del er både helhed og detalje, afhængig af om den betragtes nedefra eller oppefra i rækken.

Helhed/detalje-forholdet danner kompleksiteter, der strukturelt er baseret på helhedens og detaljens fysiske samhörighed. Man koncentrerer sig om detaljerne med helheden i tankerne, og om helheden med detaljerne i tankerne. Overalt hvor der er bebyggelse, kan der gøres opdagelser i små detaljer og store helheder, der sammen styrker forståelsen for det historiske forløb og derigennem stedets og landets bygningskultur. Det gælder alle typer bygninger, fornemme som simple, i by som på land.

På denne måde er der – selv om man umiddelbart ikke ser det – sammenhæng mellem historiske bygningers væren i København, Østjylland og Vestjylland, trods store arkitektoniske og landskabelige forskelle. Hertil kommer at oplevelsen og forståelsen af netop denne sammenhæng med forskelle indenfor en fælles national kultur og historie er med til at gøre oplevelsen af dem hver for sig særlig stor. I dag kan man på få timer komme fra det ene sted til det andet i Danmark. Fra Øresunds og Østjyllands pulserende bylandskaber til Vestkystens rolige klitheder og plantager er der kun få timers rejse. Ligesom det er blevet udfordrende let at komme fra nord til syd i Europa og på den måde opleve helt andre sammenhænge og forskelle.

Tre forskellige huses væren

Med nøglerne *in mente* vil jeg som eksempel beskrive nogle historiske karakteristika ved tre vidt forskellige bygninger, hvor alle er boliger: et adeligt palæ, en borgerlig villa og et simpelt landhus, men hvor adjektivet historisk er stærkt knyttet til deres historiske væren.

1700-tals palæ, Amalienborg, København

Den ottekantede plads med de fire rokokopalæer er arkitektur i verdensklasse. Anlægget fremstår umiddelbart som gjort af én hånd, hofbygmester Niels Eigtved (1701-1754), som også skabte Frederiksstaden udenom, men andre var også involveret.

Efter Christiansborgs brand 1795 købte kongefamilien Amalienborg som midlertidig bolig. For at få mere plads og forbedre de interne forbindelser opførte C.F. Harsdorff (1735-1799) mellem Moltkes og Schacks palæer en lukket gangforbindelse over Amaliegade, udformet som en 'moderne', klassicistisk kolonnade. I tilknytning til de ogede pladsbehov blev palæernes lave mellembygninger forhojet til to etager. Dette udfortes efterhånden også ved de andre palæer, sidst Brockdorffs Palæ ved arkitekt B. Mogens 1801.

I dag markerer kolonnaden sig tydeligt og stærkt, hvorimod forhøjelserne så godt som ikke opfattes på grund af deres tilpassede stilkarakter. Man konstaterer næppe heller, at pladsrummet derved ændrede identitet fra luftig elegance til en tættere lukkethed. Kun Harsdorffs anvendelse af facadepuds, og ikke sandsten som Eigtved, rober for den skarpe iagttagelse, at der er sket noget, som slører originaliteten og påvirker identiteten.

Frederiksstaden set fra Marmorkirkens kuppel. Amalienborg Slotsplads gennemskæres af to akser, hvoraf østaksen fra Marmorkirken i dag strækker sig ud til den nye Opera i havnen. Man oplever et klart og stramt anlæg. Foto: 2004.

Amalienborg, set mod Harsdorffs kolonnade, der med en gangforbindelse indbygget øverst forbinder Schacks og Moltkes Palæer. Man aner næppe, at de forhøjede trefags mellembygninger mellem palæer og hjørnepavilloner har givet slotspladsen en mere tillukket karakter. Foto: 2004.

Når Amalienborg i dag forekommer mange mennesker original og autentisk, er det ikke bygningsarkæologisk begrundet, men skyldes i høj grad symbiosen mellem slotsanlæggets imponerende arkitektur og dets funktion som bolig for den kongelige familie gennem generationer. Det er stedets fortælling om disse familiers liv med store familiebegivenheder, fine besøg, vagtparader, tusinder af turister og almindelige mennesker, som giver Amalienborg atmosfære. En livfuldhed, der kulminerer, når de kongelige ved særlige anledninger træder ud på balkonen i Moltkes Palæ og herfra moder folket ansigt til ansigt.

Harsdorffs funktionsbegrundede tilbygninger til Eigtveds elegante komposition, en palæbebyggelse med solitære adelsboliger, har ved sin arkitektonisk mere kompakte form udviklet pladsen til et offentligt byrum – et stort folkeligt kultrum for kongelige begivenheder. Det er denne væren med de opfattede fortællinger, der tegner palæerne som historiske 'væsener'.

Men denne identitet påvirkes i dag af, at man inde fra slotspladsen vil se den nye Operas vældige hovedfacade på besynderlig vis mase sig frem bag Brockdorffs og Schacks palæer og lukke mellemrummet mellem dem, på trods af at Operaen er opført i betydelig afstand på den anden side af havneløbet. Til en historisk bygnings væsen horer også omgivelsernes påvirkning.

Amalienborgs historiske procesforløb bemærkes næppe af ret mange mennesker, eftersom det er sket successivt og udramatisk. Men netop derfor kan det være interessant at visualisere den arkitektoniske forskel på Eigtveds og Harsdorffs Amalienborg og illustrere hvorledes Harsdorffs store indgreb, som ikke er særlig kendt, gør sig gældende i dag. Derfor sammenstilles her to fotos af samme parti fra Slotspladsen. Det ene er en fotoanimation af Eigtveds Amalienborg for 250 år siden. Det andet er samme motiv, men som det fremstår i dag. Identitetsforskellen er eklatant.

Amalienborg Slotsplads set mod øst. Den nye Opera synes at ligge tæt bag palæerne. Sammen med Harsdorffs forhøjninger forstærker det anlæggets lukkede, tungere identitet. Foto: Peder Elgaard, 2004.

Amalienborg Slotsplads som Eigtved skabte den. Et arkitektonisk elegant, let og luftigt rokokoanlæg. Fotoanimation, Johannes Exner og Nina Ventzel Davidsen, 2005.

Borgervilla, Århus

I forbindelse med Landsudstillingen i Aarhus 1909 opførte arkitekten Egil Fischer (1878-1963) en serie villaer på et højtliggende areal nær by, bugt og skov.¹² Han placerede dem med størst mulig udsigt, mindst mulig indbyrdes gene, samt optimal bevaring af de gamle træer fra herregården Marselisborg. Først derefter fastlagde han grundgrænserne. Det er interessant at opleve kvartets kvaliteter 100 år efter. Helhedens grønne karakter er intakt. Udsigtsforholdene er noget reduceret. Men husenes eksteriorer og interiorer bærer stadig tidens nybarokke præg. Kun to huse har fået tilbygninger – det ene i flere omgange.

Dette hus ligger på en koteletgrund, omgivet af seks naboers baghaver og store træer. Oprindeligt var det asymmetrisk, med karnap som et af nabohusene. Men 1919 forlængedes huset og fik et karnaptårn mere, hvorved det blev markant symmetrisk. Huset er siden udvidet tre gange, sidst 1939 med hovedtrappe og vindfang i funktionalismestil. Alle ændringer er udført som additioner. Huset indeholder ganske fine interiorer med smukke lysvirkninger. De første 50 år beboedes det af velestimerede familier. Herefter blev det friskole og studenterkollektiv. Disse anvendelser og manglende vedligeholdelse sled så stærkt på huset, at det nærmede sig forfald. I dag er det rehabiliteret og har siden 1971 fungeret som bolig og ramme for liberalt erhverv.

Trods de mange udvidelser er originals substansen næsten intakt. De forskellige tilføjelser og indgreb opfattes umiddelbart ikke, men er ved nærmere betragtning aflæselige. Facadernes kalkning med jernvitriol slides smukt af vejret. Herunder dukker i perioder bygningsarkæologiske spor og gamle reparationer frem og levendegør overfladerne. Originals substansen er reduceret en smule. Autenticiteten er intakt. Identiteten ændredes meget stærkt, da huset blev symmetrisk.

Borgervilla i Århus Tilblivelse gennem flere faser:

Asymmetrisk hus med karnap og terrasse.

Udvidelse mod øst, inddragelse af terrasse og påbygning af veranda mod syd, arkitekt W. Puck 1909.

Symmetrisk udvidelse med karnap mod vest, arkitekt Johannes Frederiksen 1919.

Ny funktionalisme, hovedindgang, arkitekt E. Draiby 1939.

Nyt køkken, bad og altan, arkitekterne I. og J. Exner 1971-2004.

Simpelt landhus, Thy

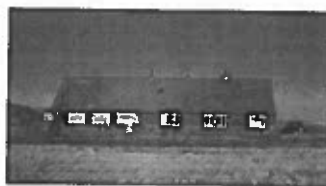
Huset er en bonde/fisker-ejendom i Thy,¹³ en landsdel som i bronzealderen og middelalderen havde høj kultur. Men det barske klima og havets nærhed blev en hård medspiller. Voldsomme sandstorme, stærk træhugst og brug af marehalm og hjelme til foder lagde i 1500- og 1600-tallet store arealer langs vestkysten øde, og befolkningen flyttede ind i landet. I 1700-tallet søgte bonderne tilbage til de sparsomt dyrkbare felter mellem klitrimmerne. Suppleret med fiskeri kunne man med hårdt slid opretholde tilværelsen.

Huset, der går tilbage til 1800-tallet, er et såkaldt 'krumsted', kun 600 m fra havstokken, hvor bådene tidligere fiskede fra åben strand. Ved en stor drukneulykke i 1893 omkom mange fiskere, heriblandt manden i huset. En driftig svigersøn overtog forsørgerpligten for de efterladte og udvidede ejendommen. Da fiskeri blev umuligt på grund af ændrede kyst- og landingsforhold, måtte der suppleres med arbejde i skoven. Ejendommen skiftede ejere. Huset forfaldt og solgtes 1964 til feriehus. Kort efter væltede en storm vestgavlen og et stykke af sydfacaden. Huset var inde i et stærkt forfald, men er i dag rehabiliteret med bevaring af sit enkle præg.

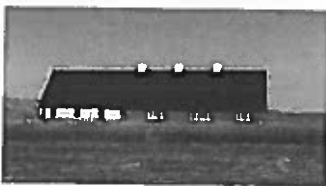
Det simple hus er, sammen med andre spredte huse, en detalje i det kilometerstore klit-hede-agerlandskab. Med de usædvanligt barske omgivelser og de tidligere beboeres lave sociale status fortæller huset en anderledes dramatisk livshistorie end de to forrige eksempler. Kampen mod storm, regn og saltluft har ført til mange udskiftninger. Af tag: træspån, tagpap, cementsten, pandeplader, stålplader. Af murværk: lersten, håndstrogne tegl og maskinsten. Der er tre generationer vinduer, og tommeret er genbrugt flere gange. Alt kan aflæses. Narrativiteten er indholdsrig og autenticiteten stor. Identiteten har varieret noget, men altid med præg af enkelhed og simpelt.

Kommentar til de tre eksempler:

Trods de tre huses store forskelle, alder, arkitektur, landskab, social status og levnedsløb, er de alle fuldgyldige *historiske væsener*. Denne fælles karakteristik består i, at alle har været igennem et procesforløb, der har formet sig som en årelang *symbiose* mellem mennesker og miljø. Det er dette implicite livsnødvendige samarbejde, der er skyld i, at bygningerne stadig er i live. Jo længere denne symbiose er aktiv, des større mulighed har bygningerne

Krumstedet set fra syd, 1964. Stuehuset ligger i forlængelse og læ af stalden, hvortil laden knytter sig mod nord. Ejendommen er præget af stærkt slid og forfald og blev som sådan solgt til feriehus. Foto 1964.

Nødvendige reparationer og renoveringer, bl.a. udskiftning af tagbeklædningen fra cementtagsten til tjærede pandeplader, prægede bygningens identitet. Foto 1965.

Under en julestorm 1966 styrtede vestgavlen og staldens sydfacade ned. Efter genopbygningen fremstod hele længden med rødt murværk. Foto 1977.

Stedets hårde klima med pres af vand gennem murværk og hurtigt rustende tagplader medførte 1988 en ny beklædning af rustfri stålplader på tage og særligt udsatte facadepartier. Foto 2001.

for at leve videre og blive historiske. I overensstemmelse med helhed/detalje-remsen betinger de både sig selv og hinanden i fortællingen om egne identiteter og store fællesskaber. Derfor er det vigtigt, at originaliteten, autenticiteten og narrativiteten forbliver optimal, så den fysiske proces opleves som bekræftelse på hver bygnings historiske væren.

Fra væren til død

Ikke kun levende bygninger bekræfter den historiske proces. Også ruinen kan rumme en fortælling. På Trinitatis Kirkeplads i København spadserer nogle aflange stenfragmenter på lave kraftige støbejernsfodder fra Rundetårn skråt over pladsen, ned ad rampen, gennem kolonnaden og ud mod Pilestræde.¹⁴ Fragmenterne er fysisk dødt stenmateriale, kasserede gesimsdele fra Rundetårns platform, hvor de bar et fint smedejernsgitter, udført af Christian IV's berømte smed Caspar Fincke.

Et forfald var i gang på Rundetårns top. Gitteret skulle repareres, gesimsen konsolideres, visse konsoller reproduceres, andre kasseres. Alt måtte nedtages. På pladsen oplevede man konsollerne ligge som på *lit de parade*. Hvert individ med sin størrelse, struktur og mærker: de ældste fra 1600-tallet, de yngre fra reparationer i 1700- og 1800-tallet, den yngste som reservedel i 1984. I dag signalerer disse konsoller: historiske væsener på vej ud af tilværelsen.

I Sydeuropa forbliver mange ruinfragmenter på stedet. Sådan kan man i dag og fremover opleve de kasserede rundetårnskonsoller på Kirkepladsen. Her i brug som siddepladser, der også kan kravles på, beretter de deres lange historie og viser i dag, at de endnu formår at fungere en smule, men at de som alle andre bygninger og levende væsener engang forsvinder.

Dermed bekræftes, at også doden er en vigtig part i den historiske bygnings væren; og at den kan blive oplevelsesrig i ruinfasen på sin egen betagende måde.

Kasserede konsoller fra Rundetårn spadserer henover Trinitatis Kirkeplads – på vej ud af tilværelsen.